

W.5084

31005084000000

Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego

Kazimierz M. Słomczyński

**POZYCJA SPOŁECZNA
A CECHY OSOBOWOŚCI:
O WZAJEMNYCH
RELACJACH
W OKRESIE
TRANSFORMACJI
SYSTEMOWEJ**

Wydawnictwo IFiS PAN

W. 5084

**POZYCJA
SPOŁECZNA
A CECHY
OSOBOWOŚCI**

Wydano na zlecenie Instytutu Socjologii UW

W.5084

31005084000000

Copyright © Author

ISBN 83-87632-66-X

D
16.10.00

W. UW

<http://rcin.org.pl>

Nagroda im. Stefana Nowaka

W celu upamiętnienia postaci i dorobku Stefana Nowaka (1924–1889) oraz promowania badań w dziedzinach szczególnie Mu bliskich, Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego ustanowił w 1995 roku Nagrodę jego imienia. Nagroda przyznawana jest „za osiągnięcia w zakresie metodologii nauk społecznych oraz za nowatorskie metodologicznie badania społeczeństwa polskiego”.

Stefan Nowak jak nikt inny nadaje się na patrona nagrody Instytutu Socjologii. Na warszawskiej socjologii Stefan Nowak spędził całe swoje dorosłe życie i przeżył całą formację ustrojową.

Należał do pierwszych po wojnie studentów – entuzjastów socjologii. Był uczniem Stanisława Ossowskiego. Na Uniwersytecie Warszawskim przebył wszystkie szczeble kariery akademickiej – od młodszego asystenta do profesora i członka najznakomitszych akademii nauk.

Tutaj napisał pierwsze w Polsce nowoczesne podręczniki metodologii socjologicznej. Przez Jego seminaria, „kultowe” mówiąc dzisiejszym językiem, przez długi czas przewijała się elita studentów socjologii, a także wielu znanych dziś studentów innych wydziałów. Przez te seminaria przenikała do Polski amerykańska metodologia badań empirycznych, na nich uczono się łączyć wyobraźnię teoretyczną z rzetelnym warsztatem. Wielu socjologów uzyskało tam formację naukową.

Jedno z najważniejszych pól zainteresowania Stefana Nowaka stanowiła metodologia badań porównawczych. „Socjologia musi być porównawcza niemalże z definicji” – napisał. Zajmował go problem, jak pogodzić dążenie socjologii do formułowania praw ogólnych ze zróżnicowaniem kulturowym i historyczną zmiennością rzeczywistości społecznej. Nowak wypracował tu pojęcie generalizacji historycznej – twierdzenia nomotetycznego o zasięgu ograniczonym przez imiona własne – oraz rozwijał metodologię międzykulturowych badań porównawczych; traktował je przy tym jako ważną strategię budowy teorii. Ten jego wkład z szacunkiem odnotowują w swych pracach tacy autorzy jak Melvin Kohn, Adam Przeworski czy dzisiejszy laureat Kazimierz Słomczyński.

Na Uniwersytecie Warszawskim Nowak zrealizował swoje badania empiryczne – od pionierskich „Studentów Warszawy 1958” do badań nad międzypokoleniową transmisją wartości w latach siedemdziesiątych. Był wybitnym znawcą społeczeństwa polskiego, a Jego pojęcie „próżni społecznej”, jako jedno z nielicznych pojęć socjologicznych stało się obiegowym.

Stefan Nowak należał do tych uczonych, którzy nakaz „niepostuszeństwa w myśleniu”, sformułowany przez Ossowskiego, potraktowali serio – i rozciągał go poza sferę nauki. Był przykładem niezależności w myśleniu i działaniu publicznym, oparciem dla „niepokornych” – także wtedy, gdy postawa taka była jeszcze rzadko spotykana.

Stefan Nowak – przez swoje badania, pracę nauczycielską, działalność w Polskim Towarzystwie Socjologicznym i przykład osobisty wywarł poważny wpływ na oblicze i warsztat socjologii w naszym kraju. Rozkrzewienie w Polsce nowoczesnych metod badań społecznych oraz umocnienie przywiązania socjologów do norm porządnej i uczciwej nauki stanowią trwałe wkład Stefana Nowaka do socjologii polskiej. Wielu socjologów jest i czuje się jego dłużnikami. Ustanowienie nagrody jego imienia jest wyrazem świadomości tego długu.

Decyzja Jury

Powołane przez Radę Naukową Instytutu Socjologii
Uniwersytetu Warszawskiego Jury przyznaje

Nagrodę im. Stefana Nowaka

Kazimierzowi M. Słomczyńskiemu

*za badania nad zależnościami między położeniem jednostki
w strukturze społecznej a jej psychologicznym funkcjonowaniem*

W końcu lat 70. zainspirowany koncepcjami Melvina L. Kohna, Kazimierz M. Słomczyński podjął ze współpracownikami badania nad związkami między położeniem społecznym, sytuacją pracy i osobowością, a w latach 90. sprawdził, czy ustalone wcześniej związki zmieniają się w warunkach zmiany systemowej w Polsce. Wyniki tych badań ukazały się w książkach: M.L. Kohn, K.M. Słomczyński, *Social Structure and Self-Direction. A Comparative Analysis of the United States and Poland* (1990), K.M. Słomczyński, K. Janicka, B.W. Mach, W. Zaborski, *Struktura społeczna a osobowość. Psychologiczne funkcjonowanie jednostki w warunkach zmiany społecznej* (1996). Badania te stanowią fragment rozległego programu międzynarodowego; oparto je na teoretycznie sterowanym i rygorystycznie zrealizowanym schemacie badań porównawczych i dynamicznych. Badania przyczyniły się do zrozumienia związków między strukturą społeczną a osobowością w różnych systemach społecznych. Analiza danych prowadzona była na poziomie światowym, zastosowano w niej złożone modele pomiaru pojęć i zależności przyczynowych. Badania te stworzyły ważny wzorzec badań empirycznych w socjologii polskiej, wprowadziły do niej nową problematykę i nowe pojęcia teoretyczne.

Warszawa, 6 października 1999 roku

Aleksandra Jasińska-Kania
Ireneusz Krzemiński
Grzegorz Lissowski
Witold Morawski
Antoni Sulek

KAZIMIERZ M. SŁOMCZYŃSKI

**Pozycja społeczna a cechy osobowości:
o wzajemnych relacjach
w okresie transformacji systemowej**

Uwagi wprowadzające

Nim przystąpię do zasadniczego wykładu, przedstawię kilka uwag wprowadzających, które dotyczą moich osobistych relacji z prof. Stefanem Nowakiem. Przedstawię je dlatego, że wówczas stanie się bardziej zrozumiałe, iż sprawiło mi szczególną radość otrzymanie nagrody jego właśnie imienia. Profesor Nowak był recenzentem zarówno mojej pracy doktorskiej (w roku 1971), jak i pracy habilitacyjnej (w dziesięć lat później). Choć nigdy nie byłem jego uczniem i nie należałem do grona jego bezpośrednich współpracowników, przez wiele lat miałem z nim bliski kontakt i na bieżąco wiedziałem, nad czym aktualnie pracuje.

Kiedy przed doktoratem, przed trzydziestu laty, przenieśliem się z Łodzi do Warszawy, zamieszkałem przy ul. Filtrowej, dosłownie trzy minuty drogi od miejsca, gdzie mieszkał Profesor Nowak. Ta krótka odległość do jego domu ułatwiła z nim kontakt. Na samym początku lat siedemdziesiątych, kilkanaście razy byłem w jego mieszkaniu i niekiedy długo rozmawiałem z nim o socjologii. Rozmowy te miały istotne znaczenie dla mojej zawodowej przyszłości, co zrozumiałem dopiero po wielu latach. Oto ich kontekst i treść:

Doktorat swój napisałem o zróżnicowaniu społeczno-zawodowym i jego korelatach, w szczególności takich, jak wykształcenie, pozycja w systemie władzy i dochód (Słomczyński 1972). Profesorowi Nowakowi mój doktorat podobał się i wiele razy wyrażał się o nim pochlebnie. To on, razem z Profesorem Lutyńskim, przyczynił się do tego, że za swą pierwszą książkę, stanowiącą przeróbkę doktoratu, otrzymałem nagrodę imienia Stanisława Ossowskiego (w 1975 roku). Właściwie jemu też częściowo zawdzięczam, że w późniejszym czasie – pod koniec lat siedemdziesiątych – otrzymałem pracę w National Institute of Mental Health w Stanach Zjednoczonych. Do tego instytutu zarekomendował mnie prof. Włodzimierz Wesołowski, w związku z badaniami podjętymi z jego inicjatywy nad sytuacją pracy i jej psychologicznymi konsekwencjami (por. projekt badawczy: Janicka, Koralewicz-Zębik i Słomczyński

1977). Melvin L. Kohn, który przebywał wówczas w Warszawie z ramienia National Institute of Mental Health, zasięgnął o mnie opinii u prof. Nowaka. Jak pozytywnej opinii o mnie udzielił wówczas Stefan Nowak, można się przekonać czytając wspomnienia prof. Kohna w „Social Psychological Quarterly” (Kohn 1993: 5–6).

Mimo że Profesorowi Nowakowi mój doktorat podobał się, coś go niepokoiło w moich zainteresowaniach. Otóż kiedyś zaczął rozmowę ze mną od banalnej uwagi, że badania stratyfikacji i ruchliwości społecznej wymagają szczególnie wyrafinowanego aparatu metodologiczno-statystycznego. Ale zaraz dodał, że właśnie dlatego badania te często stają się *sztuką samą w sobie* i że metodologiczna innowacyjność może łączyć się z teoretyczną pustką. Przeczuwał niebezpieczeństwa, przed którymi stoi socjologia stratyfikacji i ruchliwości społecznej.

Gdy niedawno przejrzałem ponad 100 artykułów, w których analizowano tablice mobilności społecznej za pomocą modeli multiplikatywnych, dostrzegłem wyrafinowany aparat statystyczny i jałowość teoretyczną. W skomplikowanych modelach, parametry rzadko kiedy mają jakkolwiek sensowną interpretację w terminach faktycznych procesów społecznych. Ogólnie można stwierdzić, że w literaturze na temat stratyfikacji i ruchliwości społecznej przedstawiono bardzo mało interesujących teoretycznie stwierdzeń od czasów pracy Lenskiego *Power and Privilege* (1966) o systemach stratyfikacyjnych czy pracy Blaua i Duncana (1967) o procesie osiągnięć zawodowych. Dodam tylko, że o przerostach warsztatu metodologiczno-statystycznego w stosunku do socjologicznej teorii dyskutuje się obecnie w Research Committee on Social Stratification przy International Sociological Association¹.

Po doktoracie, Profesor Nowak namawiał mnie, abym poza stratyfikacją i ruchliwością społeczną zajął się także czymś innym. Byłem wszakże uparty: moja praca habilitacyjna (Słomczyński 1981) dotyczyła zależności między wykształceniem i zawodem – w pewnym sensie tematycznie była jeszcze węższa niż mój doktorat. Po napisaniu bardzo pozytywnej recenzji z mojej pracy habilitacyjnej, Profesor Nowak powiedział mi, że zaobserwował, iż redukuję swoje zainteresowania do coraz węższych wewnętrznych problemów jednej dziedziny socjologicznej. Sugerował, abym zdobyte doświadczenie w zakresie badań w dziedzinie stratyfikacji i ruchliwości społecznej wykorzystał w jakiejś innej dziedzinie.

¹ W pięćdziesięcioletniej historii Research Committee on Social Stratification problem rozwoju teorii socjologicznej był wielokrotnie przedmiotem debat. W czasie jubileuszowego posiedzenia tego komitetu, w dniach 10–14 maja 2000 roku w Libourne (Francja), w otwierającej sesji na temat niedostatków teoretycznych socjologii klas społecznych i ruchliwości społecznej wypowiedzieli się między innymi: John Goldhorpe, Michael Hout, Robert Erikson, Donald Treiman i Harry Ganzeboom.

Po latach zrozumiałem, że sugestie prof. Nowaka miały wpływ na decyzje, które kształtowały mój rozwój intelektualny. Zdecydowałem się połączyć zainteresowania nad stratyfikacją i ruchliwością społeczną z psychologią społeczną – dziedziną również bliską zainteresowaniom prof. Nowaka. Nie tylko pod wpływem prof. Nowaka, ale również zgodnie z jego sugestiami zająłem się raczej *skutkami położenia społecznego jednostek w strukturze społecznej* niż samymi tylko wewnętrznymi zależnościami w tejże strukturze. Obecnie interesują mnie skutki *położenia społecznego jednostek w strukturze społecznej* w zakresie systemów wartości i postaw, a także w zakresie zachowań politycznych. Ale także interesuję się uwarunkowaniami pozycji jednostek w strukturze społecznej – uwarunkowaniami, które leżą w centrum nowoczesnej psychologii osobowości.

Czego wykład dotyczy

Wykład ten dotyczy wzajemnych związków między pozycją społeczną a cechami osobowości. Jak go można usytuować na mapie socjologicznych zainteresowań?

W swym zarysie historycznym współczesnej psychologii Gordon Allport postawił pytanie: „How can the individual be both a cause and a consequence of society?” – *Jak jednostka może być zarazem przyczyną i skutkiem społeczeństwa?* (Allport 1968: 9). To pytanie pozostaje w centrum zainteresowania tego działu socjologii i psychologii społecznej, który nazywa się „struktura społeczna i osobowość” (por. House 1981).

Wykład ten dotyczy wzajemnych relacji między położeniem jednostki w strukturze społecznej i jej psychologicznym funkcjonowaniem. W szczególności będę analizował, *jak położenie w strukturze społecznej determinuje cechy osobowości* oraz *jak cechy osobowości determinują położenie w strukturze społecznej*. Jeżeli cechy osobowości uznać za istotę jednostki, a strukturę społeczną za istotę społeczeństwa, to mój wykład dotyczy pytania, które postawił Gordon Allport.

Wykład ten ma charakter teoretyczny. Sformułuję mianowicie szereg tez ogólnych i pokażę, jak się one wiążą z rozumieniem przemian, jakie dokonują się w naszym kraju. Nie jest jednak sprawą bagatelną, czy tezy teoretyczne mają swoje oparcie w danych empirycznych. Do danych takich będę się odwoływał, pokazując, w jaki sposób w konkretnych badaniach dokonywano weryfikacji hipotez wyprowadzonych z omawianych tez teoretycznych. Wszystkie badania, o jakich będzie tu mowa, przeprowadził Zespół Porównawczych Analiz Nierówności Społecz-

nym, którym kieruję w Instytucie Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk. W zespole tym pracują obecnie: Krystyna Janicka, Anna Firkowska-Mankiewicz, Wojciech Zaborowski, Bogdan W. Mach i Katarzyna Wilk. Będę odwoływał się do szeregu opublikowanych prac członków tego zespołu (Kohn, Słomczyński, Janicka, Mach i Zaborowski 1992; Słomczyński, Janicka, Mach i Zaborowski 1995; Słomczyński, Janicka, Mach i Zaborowski 1996a; Słomczyński, Janicka, Mach i Zaborowski 1996b; Słomczyński i Mach 1996; Słomczyński, Zaborowski, Mach i Janicka 1996; Słomczyński, Zaborowski i Mach 1998; Słomczyński, Janicka, Mach i Zaborowski 1999).

Hipoteza transferu doświadczeń życiowych

Zacznę od hipotezy psychologicznej generalizacji doświadczeń życiowych – hipotezy sformułowanej przez Melvina L. Kohna i Carmiego Schoolera w latach siedemdziesiątych i rozwijanej do chwili obecnej (por. Kohn 1969; Kohn i Schooler 1983; Schooler 1987; Kohn i Słomczyński 1993; Słomczyński, Janicka, Mach i Zaborowski 1996a i 1999). W dużym uproszczeniu hipoteza ta mówi, że osoby, które poddane są wpływowi złożonych bodźców środowiskowych – przede wszystkim w zakresie tego, co robią w pracy – przenoszą te doświadczenia w sferę psychiczną i charakteryzują się „otwartą” osobowością. Z kolei, osoby, które poddane są wpływowi prostych bodźców środowiskowych, charakteryzują się „zamkniętą” osobowością lub – w innej terminologii – osobowością autorytarną. Niekiedy hipoteza ta nazywana jest także *hipotezą transferu doświadczeń życiowych*, co lepiej określa mechanizm, o jaki w tej hipotezie chodzi.

Przyjęto się w literaturze, że hipoteza transferu doświadczeń życiowych dobrze tłumaczy związki między strukturą społeczną a osobowością w społeczeństwach stabilnych. Co to znaczy w praktyce?

Aby zrozumieć, co jest zmienną wyjaśnianą, co zmienną niezależną, a co zmienną tłumaczącą zachodzący związek odwołam się tutaj do prostego wykresu (wykres 1), stanowiącego obraz związków przyczynowych między trzema rodzajami zmiennych: (1) położeniem jednostki w strukturze społecznej; (2) jej sytuacją pracy oraz (3) jej wartościami, nastawieniami i stanami psychicznymi.

Zazwyczaj związki te kontrolowane są ze względu na cechy demograficzne i zmienne pochodzenia społecznego. W schemacie tym zakłada się, że zarówno między położeniem w strukturze społecznej a sytuacją pracy, jak i między sytuacją pracy a nastawieniami i stanami psychicznymi zachodzą wzajemne związki przyczynowe. Przyjmuje się również,

metryczną równą zero i odchyleniem standardowym równym jedności) ładunki czynnikowe w przypadku wykształcenia i statusu zawodowego kształtują się między 0,8 i 0,9, a dla dochodu około 0,6 (por. Słomczyński, Janicka, Mach i Zaborowski 1996a: 40–44).

Drugą płaszczyznę stanowi *struktura klasowa* charakteryzowana poprzez stosunki kontroli nad uruchamianiem i wykorzystywaniem środków produkcji oraz kontroli nad procesem pracy, a następnie poprzez stosunki wynikające z podziału na pracę umysłową i fizyczną oraz produkcyjną i nieprodukcyjną, a także stosunki własności środków produkcji. Waga poszczególnych kryteriów podziału zmienia się wraz ze zmieniającym się systemem społeczno-ekonomicznym. W latach siedemdziesiątych podział pracowników fizycznych na produkcyjnych i nieprodukcyjnych był istotny, a przestał nim być w latach dziewięćdziesiątych. Już w początkowym okresie transformacji gospodarki, po 1989 roku znaczenia nabrał podział na właścicieli (zatrudniających najemną siłę roboczą) i samodzielnych (prowadzących jednoosobową lub rodzinną działalność gospodarczą). Obecnie przyjmujemy taki schemat analizy klas społecznych, w którym wyróżnia się (1) wyższe kadry kierownicze, (2) bezpośrednich kontrolerów pracy, (3) ekspertów, (4) najemnych pracowników umysłowych, (5) pracowników fizycznych, a także (6) właścicieli zatrudniających siłę roboczą i (7) samodzielnych. Chociaż schemat ten dość dobrze odzwierciedla nierówności w wymiarze wykształcenia, statusu zawodowego i dochodu, jest on empirycznie odróżnialny (por. Słomczyński, Janicka, Mach i Zaborowski 1996a: 44–51).

Doświadczenia życiowe – sytuacja pracy

Jeżeli doświadczenia życiowe wpływają na cechy osobowości, to na pewno powinny mieć swój silny efekt *warunki pracy*. Ci, którzy są zatrudnieni w pełnym wymiarze godzin, spędzają jedną drugą swego aktywnego czasu w pracy.

Warunki, w jakich jednostka pracuje są zwykle charakteryzowane ze względu na (1) treść pracy, (2) stopień samodzielności w podejmowaniu decyzji oraz (3) powtarzalność działań. Tym ogólnym i uniwersalnym wymiarom sytuacji pracy odpowiadają specjalne skale; są to skale *złożoności pracy*, *ściśłości nadzoru* i *rutynizacji*. Używając tych trzech skal, Kohn (1969) oraz Kohn i Schooler (1983) wprowadzili pojęcie samosterowności zawodowej – *occupational self-direction*. Tym większa samosterowność zawodowa, im większa złożoność pracy, im mniejsza ścisłość nadzoru i im mniejsza rutynizacja czynności robo-

czych². Chociaż termin samosterowność zawodowa jest często używany w literaturze socjologicznej, staram się jednak konsekwentnie używać terminu *samosterowność w pracy*, gdyż skale złożoności pracy, ścisłości nadzoru i rutynizacji pracy odnoszą się nie do zawodu jako takiego, a do konkretnego stanowiska roboczego, na którym dana jednostka pracuje (por. Słomczyński, Janicka, Mach i Zaborowski 1996a: 71–75).

Samosterowność innych sfer działalności ludzkiej – jak na przykład spędzanie wolnego czasu, prace w domu, czy nawet czynności związane z poszukiwaniem pracy – mogą być konceptualizowane w analogiczny sposób. Złożoność czynności, ścisłość nadzoru i rutynizacja są dość uniwersalnymi wymiarami ludzkiej aktywności. W różnych kontekstach zajmowaliśmy się samosterownością nie tylko w sferze pracy, ale także w sferze jej poszukiwania czy w sferze edukacji, rozrywki i prowadzenia prac domowych. Wpływ samosterowności w pracy i w innych dziedzinach działalności ludzkiej na zmienne psychologiczne okazał się podobny (por. Słomczyński, Janicka, Mach i Zaborowski 1999).

Cechy osobowości

W wykładzie tym koncentruję się na tych wartościach, nastawieniach i stanach psychicznych, które charakteryzują dwa wymiary cech osobowości, jakie w jednej z książek (Słomczyński, Janicka, Mach i Zaborowski 1996a) nazywam *otwartością mentalną i dyskomfortem psychicznym*. Jednostka lokująca się wysoko w wymiarze otwartości mentalnej eksponuje to, co świadczy o jej wierze we własne możliwości, o poczuciu bezpieczeństwa i kontroli nad własnym losem, niezależności sądów i opinii. Jej nastawienie do społeczeństwa cechuje się względną tolerancją, odpowiedzialnością moralną, zaufaniem do innych, a także akceptacją zmian społecznych. Struktura otwartości mentalnej została ustalona w wielu badaniach nad *osobowością otwartą*, rozumianą jako przeciwstawienie *osobowości autorytarnej*.

Wymiar dyskomfortu psychicznego jest negatywnie skorelowany z pewnością siebie i zaufaniem do innych, a pozytywnie – z lękiem,

² Złożoność pracy, ścisłość nadzoru i rutynizacja są wielowskaźnikowymi konstruktami. Tak na przykład złożoność pracy jest mierzona za pomocą czterech skal – złożoności pracy z ludźmi, złożoności pracy z symbolami, złożoności pracy z przedmiotami i kompleksowości czynności roboczych – a także trzech dodatkowych zmiennych określających czas pracy z ludźmi, symbolami i przedmiotami. Ścisłość nadzoru jest zwykle mierzona za pomocą pytań dotyczących otrzymywania szczegółowych poleceń, możliwości sprzeciwu wobec zwierzchnika i swobody dysponowania własnym czasem w pracy. Rutynizacja dotyczy powtarzalności i przewidywalności celów i metod ich osiągania.

konformizmem opinii i niską samooceną. Badania kliniczne dowodzą, że silny dyskomfort psychiczny jest symptomem depresji.

Cechy osobowości są na ogół ustalane na podstawie badań kwestionariuszowych, w których respondentom zadaje się baterie specjalnie przygotowanych pytań. Wewnętrzna struktura konstruktywów psychologicznych – takich jak autorytarny konserwatyzm, zaufanie do innych, pewność siebie i innych tego typu – nie zmieniła się w Polsce w połowie lat dziewięćdziesiątych w porównaniu z okresem końca lat siedemdziesiątych. Ze względu na swą wewnętrzną strukturę konstrukty te były w końcu lat siedemdziesiątych zbliżone do tych, jakie ustalano dla Stanów Zjednoczonych, krajów Europy Zachodniej czy Japonii. Jeżeli w Polsce w okresie transformacji systemowej jakieś zmiany nastąpiły, to w kierunku jeszcze większego zbliżenia do zachodniego wzorca.

Autorytarny konserwatyzm jest przeciwieństwem tolerancji. Wyraża on predyspozycje do trzymania się reguł nawet wtedy, gdy zmieniają się warunki ich stosowania, a także nakazuje jednostce posłuszeństwo wobec autorytetów. *Odpowiedzialność moralna* odnosi się do takiej postawy, która odznacza się repulsją wobec z góry narzucanych celów i środków i nie znajduje usprawiedliwienia w łamaniu uzgodnionych

Tabela 1. Jakościowa ocena krystalizacji czynników odpowiadających orientacjom społecznym i obrazom własnej osoby

	Badania prowadzone w latach		
	1978	1992	1995
	Krystalizacja czynników		
Autorytarny konserwatyzm	+++	+++	+++
Odpowiedzialność moralna	+	++	++
Aprobata zmian	0	++	+
Zaufanie do innych	+	++	+
Niezależność opinii	+++	+++	+++
Wiara w siebie	++	++	+++
Niska samoocena	++	++	++
Lęk	+++	+++	+++
Fatalizm	0	++	++

+++ Wyraźny czynnik bez względu na rodzaj eksploracyjnej analizy czynnikowej i bez ograniczeń na liczbę wyodrębnianych czynników.

++ Wyraźny czynnik w eksploracyjnej analizie czynnikowej uwzględniającej ograniczoną liczbę wskaźników i czynników.

+ Wyraźny czynnik, gdy eksploracyjna lub konfirmacyjna analiza czynnikowa jest ograniczona do jednego czynnika opartego na wskaźnikach posiadających trafność faszadową danego konstruktów.

0 Czynnik nie jest identyfikowalny ani w eksploracyjnej ani w konfirmacyjnej analizie czynnikowej.

reguł gry. Aprobata zmian jest uogólnioną postawą, według której warto próbować nowych rozwiązań, gdyż mogą lepiej służyć jednostce i jej otoczeniu; jest zaprzeczeniem postawy konserwatywnej. Dwa konstrukty – *zaufanie do innych* oraz *konformizm opinii* – wyrażają stosunek jednostki do innych ludzi. Wysokim zaufaniem do innych charakteryzują się jednostki, które są przekonane, że „większości ludzi można ufać”, ale odrzucają egoistyczną koncepcję osobowości otaczających ich ludzi. Konformizm opinii oznacza, iż jednostka bezkrytycznie przyjmuje opinie krewnych, bliskich przyjaciół czy osób z tego samego środowiska. *Wiara w siebie* oraz *niska samoocena* są dwoma wymiarami obrazu własnej osoby, gdzie pierwszy wymiar identyfikuje to, co potocznie określa się „pewnością siebie”, a drugi – „poczucie niższości”. *Lęk* odnosi się do stanu przygnębienia i uogólnionej bojaźni, *fatalizm* zaś do braku kontroli nad własnym losem.

Jakościowa ocena krystalizacji wyróżnionych konstruktów przedstawiona jest w tabeli 1. Czynniki odpowiadające poszczególnym konstruktom dotyczącym orientacji społecznych i obrazów własnej osoby są bardziej skrytalizowane w latach 1992 i 1995 niż w 1978 roku. Jest tak z dwóch powodów: po pierwsze, z powodu zmian w świadomości społecznej oraz, po drugie – z powodu udoskonaleń technicznych narzędzia badawczego. Ten pierwszy powód wydaje się ważniejszy, gdyż nawet w tych przypadkach, gdy nie zmienialiśmy pytań kwestionariuszowych – jak w skali wiary w siebie – krystalizacja czynnika ulega

Tabela 2. Związek skal psychologicznych z mentalnością otwartą i dyskomfortem psychologicznym

	Badania prowadzone w latach		
	1978	1992	1995
	Ładunki czynnikowe		
A. Mentalna otwartość			
Autorytarny konserwatyzm	-0,82	-0,74	-0,76
Odpowiedzialność moralna	0,58	0,56	0,61
Aprobata zmian	-	0,77	0,76
Zaufanie do innych	0,58	0,30	0,31
Fatalizm	-	-0,32	-0,34
Niska samoocena	-0,41	-0,52	-0,49
B. Dyskomfort psychologiczny			
Lęk	0,59	0,68	0,64
Wiara w siebie	-0,42	-0,30	-0,32
Zaufanie do innych	-0,47	-0,28	-0,30
Niska samoocena	0,85	0,62	0,70
Niezależność opinii	-0,39	-	0,30

poprawie. Jednakże w niektórych przypadkach – jak w skali aprobaty zmian – dodaliśmy nowe pytania, które poprawiły krystalizację tego czynnika, w szczególności w roku 1992 w porównaniu z rokiem 1978.

Związki wszystkich skal psychologicznych z otwartością mentalną i dyskomfortem psychicznym przedstawione są w tabeli 2. Ogólnie, otwartość mentalna jest pozytywnie skorelowana z aprobatą zmian, odpowiedzialnością moralną i zaufaniem do innych, a negatywnie – z autorytarnym konserwatyzyzmem, niską samooceną i fatalizmem. W przypadku dyskomfortu psychicznego pozytywne ładunki czynnikowe ma lęk i niska samoocena, negatywne zaś – wiara w siebie, niezależność opinii i zaufanie do innych. Jest to zgodne z założeniami teoretycznymi i rezultatami innych badań empirycznych.

Wyniki: struktura społeczna a osobowość

Badania w Stanach Zjednoczonych, wielu krajach Europy Zachodniej oraz w Japonii dostarczyły klarownych rezultatów:

1. Osoby z klas uprzywilejowanych – a więc właściciele zakładów pracy, menedżerowie i eksperci – przeciętnie rzecz biorąc odznaczają się wyraźnie wyższymi wskaźnikami otwartości mentalnej niż osoby z klas podlegających deprywacji – w szczególności robotnicy. Podobnie działa pozycja w systemie stratyfikacyjnym mierzona za pomocą wykształcenia, statusu zawodowego i dochodu. Czym ta pozycja jest wyższa, tym wyższymi wskaźnikami otwartości mentalnej odznaczają się badane osoby. Czym pozycja stratyfikacyjna jest niższa, tym niższymi wskaźnikami otwartości mentalnej odznaczają się badane osoby. Statystycznie związki te są wyraźne.

Badania prowadzone w Polsce w końcu lat siedemdziesiątych, a także na początku i w połowie lat dziewięćdziesiątych pokazały, że zarówno w okresie schyłkowym realnego socjalizmu, jak i w czasach budowy kapitalizmu, rezultaty są identyczne jak w ustabilizowanych krajach zachodnich. Ci, którzy w strukturze społecznej są ulokowani korzystnie odznaczają się – średnio rzecz biorąc – większą otwartością mentalną niż ci, którzy w strukturze społecznej są ulokowani niekorzystnie. Co więcej, zgodnie z hipotezą transferu doświadczeń życiowych, ten układ zależności można w dużej mierze przypisać oczywistemu faktowi, że lokacja w strukturze społecznej jest związana z tym, co ludzie w pracy robią. Osoby ulokowane korzystnie mają prace odznaczające się samosterownością i to doświadczenie życiowe rzutuje na sposób ich myślenia.

Oczywiście można zasadnie zapytać, skąd to wiadomo, gdyż przecież osobowość jest kształtowana przed wejściem na rynek pracy i być może

to wcale nie doświadczenie życiowe wpływa na otwartość mentalną, a uprzednio ukształtowane cechy psychologiczne. Badania panelowe wskazują jednak jednoznacznie, że nawet wówczas, gdy wczesne cechy osobowości są kontrolowane, późniejsze doświadczenia życiowe – w tym doświadczenia w pracy – wpływają na otwartość mentalną.

2. Badania amerykańskie dowiodły, że osoby z klas „niższych” lokują się wysoko na skalach dyskomfortu psychicznego. Zostało to także potwierdzone w wielu innych krajach Europy Zachodniej i Japonii. Kiedy w końcu lat siedemdziesiątych zostały przeprowadzone porównawcze badania w Polsce, najbardziej zaskakującym wynikiem było to, że klasa robotnicza wcale nie należała do tych segmentów struktury społecznej, które odczuwały silny dyskomfort psychiczny. Przeciwnie, *klasa robotnicza miała się psychologicznie znacznie lepiej niż różne grupy pracowników umysłowych, włączając w to wysoko postawionych kierowników*. Podobne wyniki uzyskano na Węgrzech. Wyniki te opisane są w wielu publikacjach i nie będę wchodził w szczegóły ich wyjaśnienia.

To, co jest natomiast warte odnotowania, streszcza się w następującym stwierdzeniu: badania przeprowadzone na początku i w połowie lat dziewięćdziesiątych dowodzą bez najmniejszych wątpliwości, że okres transformacji bardzo szybko doprowadził do ustalenia się układu zależności typowego dla krajów kapitalistycznych. Obecnie w Polsce osoby z klas „niższych” lokują się wysoko na skalach dyskomfortu psychicznego, zaś osoby z klas „wyższych” wykazują dobre samopoczucie (por. tabela 3).

W tabeli 4 przedstawiam zasadnicze wyniki dotyczące zależności między ogólną pozycją stratyfikacyjną a zmiennymi psychologicznymi w latach siedemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. Związek tej pozycji

Tabela 3. Klasa społeczna a otwartość mentalna i dyskomfort psychiczny

	Badania prowadzone w latach		
	1978	1992	1995
	Średnie arytmetyczne ^a		
A. Otwartość mentalna			
Pracownicy umysłowi	0,30	0,23	0,28
– w tym eksperci	0,68	0,87	–
Klasa robotnicza	–0,28	–0,26	–0,29
B. Dyskomfort psychiczny			
Pracownicy umysłowi	0,19	–0,15	–0,14
– w tym kadra kierownicza	0,10	–0,40	–
Klasa robotnicza	–0,09	0,16	0,20

^a Skale znormalizowane N(0,1)

Tabela 4. Korelacja pozycji stratyfikacyjnej ze skalami psychologicznymi

	Badania prowadzone w latach		
	1978	1992	1995
	Ładunki czynnikowe		
Autorytarny konserwatyzm	-0,50	-0,42	-0,40
Odpowiedzialność moralna	0,44	0,30	0,35
Aprobata zmian	-	0,36	0,40
Zaufanie do innych	0,42	0,17	0,21
Niezależność opinii	0,13	0,03	0,07
Wiara w siebie	-0,12	0,05	0,09
Niska samoocena	-0,12	-0,16	-0,15
Lęk	0,08	-0,21	-0,20
Fatalizm	-	-0,24	-0,20

z głównymi składowymi otwartości mentalnej jest podobny w obu okresach, choć nieco słabszy w okresie późniejszym. Związek ów wyraża następującą prawidłowość: osoby zajmujące wyższe pozycje w systemie stratyfikacyjnym przejawiają bardziej tolerancyjne postawy, większą wagę przywiązują do odpowiedzialności moralnej i mają większe zaufanie do innych ludzi, a także popierają zmiany. Jest to uniwersalna prawidłowość – tak jest również w Stanach Zjednoczonych, Japonii i na Ukrainie (Kohn i Słomczyński, 1993; Kohn, Słomczyński, Janicka, Khmielko, Mach, Paniotto, Zaborowski, Gutierrez i Heyman 1997).

W przypadku determinacji obrazu własnej osoby zmiany między 1978 a 1992 rokiem są wyraźne. W przeciwieństwie do sytuacji z końca lat siedemdziesiątych, na początku lat dziewięćdziesiątych wyższa pozycja stratyfikacyjna związana jest z niższym lękiem. Znikła też międzynarodowa „anomalía” dotycząca pewności siebie: obecnie korelacja jest dodatnia, choć w przeciwieństwie do innych krajów – statystycznie nieistotna. Wzrosła wartość negatywnej korelacji pozycji stratyfikacyjnej z poczuciem niepewności siebie. Ogólnie: sytuacja w Polsce ze względu na determinację psychologicznego dyskomfortu zbliżyła się do uniwersalnego wzorca i „wyjątkowość” naszego kraju pod tym względem – notowana w końcu lat siedemdziesiątych – znikła.

Implikacje teoretyczne

Dlaczego studiowanie cech osobowości w kontekście struktury społecznej jest ważne dla rozumienia okresu systemowej transformacji? Jednym z zasadniczych pytań dotyczących transformacji ustroju ekono-

micznego jest pytanie dotyczące psychologicznych barier rozwoju kapitalizmu w Polsce. Dlatego też pytanie o to, co w Polsce mogłoby być funkcjonalnym odpowiednikiem etyki protestanckiej w rozwoju kapitalizmu w Europie Zachodniej jest pytaniem zasadnym. Oczywiście, należy z szacunkiem odnieść się do współczesnych krytyk koncepcji Maxa Webera dotyczącej wagi etyki protestanckiej w rozwoju kapitalizmu. Krytyki te – obszernie zanalizowane przez Richarda Hamiltona (1997) – wskazują, że Weber wielokrotnie w swoich pracach dokonał daleko idących uproszczeń faktów historycznych i dość swobodnie je interpretował. Jednakże krytycy Webera argumentują, że w rozwoju kapitalizmu ogólniejsza zmienna psychologiczna niż etyka protestancka była motorem napędowym – a zmienną tą jest indywidualizm. Etyka protestancka była ważna tylko jako nośnik indywidualizmu.

Indywidualizm – tak jak jest rozumiany w koncepcjach rozwoju kapitalizmu – w dużym stopniu odpowiada samorealizacyjnemu wymiarowi osobowości, czyli mentalnej otwartości (por. Reykowski, 1992). Chociaż trudno jest dokonywać porównań między próbami, to na podstawie dotychczasowych analiz należy stwierdzić, że w Polsce wśród pracujących mężczyzn średnia wartość skali tego wymiaru osobowości nie zwiększyła się w latach 1978–1995. W latach siedemdziesiątych średnia ta była natomiast niższa niż w rozwiniętych krajach kapitalistycznych, przy znacznie mniejszej wariancji.

Dlaczego ogólnospołeczne wzmocnienie samorealizacyjnego wymiaru osobowości miałyby być istotne ze względu na przyszłość kapitalizmu w Polsce? Odpowiedź trywialna jest taka: osoby, które wyżej lokują się na skali tego wymiaru lepiej tolerują zmianę społeczną. Przeciwnie tolerancja i akceptacja zmiany społecznej są istotą tej skali.

Można odejść od tej trywialności i argumentować, że chodzi o cechy przystosowawcze jednostek do konkretnych rozwiązań ustroju ekonomicznego – w szczególności szeroko pojętego rynku. Analizy wykonane w zespole, którym kieruję wskazują, że u osób odznaczających się otwartością mentalną istnieje silniejsze poparcie dla podstawowych reguł rynku kapitału (wolny przetarg), rynku pracy (konkurencja) i rynku dóbr konsumpcyjnych (cena jako funkcja popytu) niż wśród grup pozostałych. Jednocześnie osoby, u których przeciętna wartość skali samorealizacyjnego wymiaru osobowości jest wysoka, dostrzegają większe ograniczenia i skutki uboczne działania tych reguł. Nie sądzę przy tym, aby ten wynik można tłumaczyć względnie wysoką korelacją skali otwartości mentalnej z inteligencją – przynajmniej tymi jej aspektami, które mierzymy za pomocą standardowych testów. Raczej wynik ten należy tłumaczyć ambiwalencją i umiejętnością wieloaspektowego spojrzenia na rzeczywistość.

Jeżeli osoby lokujące się wyżej na skali samorealizacyjnego wymiaru osobowości są rzeczywiście skłonne bardziej popierać rynkowe reguły gry, a jednocześnie są bardziej zdolne do dostrzegania ograniczeń tych reguł, to stanowią one potencjalne „kadry” szczególnego rodzaju kapitalizmu – mianowicie kapitalizmu typu *welfare state*. Jest interesujące, że faktyczne poparcie dla *welfare state* wyrażające się faktycznym działaniem politycznym jest silniejsze niż na ogół się to przyznaje w oficjalnie głoszonych enuncjacjach partyjnych czy rządowych. Oficjalnie głoszona niechęć do polityki typu *welfare state* może się po prostu brać ze skojarzeń z minioną epoką socjalizmu.

Jak już wspominałem, w 1978 roku jeden wynik, który ze względu na swoje implikacje stanowił paradoksalną pochwałę socjalizmu, był taki oto: grupy robotnicze w ogólności, a grupy robotników wykwalifikowanych w szczególności, przeżywały stres psychologiczny w istotnie niższym natężeniu niż grupy pracowników umysłowych, w tym przede wszystkim kadry kierownicze. Ten wynik stanowił zasadniczą między-systemową różnicę, gdyż w krajach kapitalistycznych robotnicy są grupą odznaczającą się największym stresem, a pracownicy umysłowi – najmniejszym. Czy pod tym względem zbliżyliśmy się do kapitalizmu?

Obecnie robotnicy odznaczają się taką średnią stresu, jaka jest w całej populacji. Są oni grupą o największym natężeniu lęku i niepewności siebie. W tym sensie podążamy w znanym kierunku. Ale są jeszcze pewne anomalie: na skali stresu eksperci i właściciele zakładów zatrudniający siłę roboczą lokują się jeszcze wyżej niż robotnicy, choć dzięki innym zmiennym niż poczucie lęku i niepewności siebie. Stało się jednak i tak, że kadra kierownicza – która w późnych latach siedemdziesiątych podlegała szczególnie silnemu stresowi – teraz jest na dole skali stresu – również jak w krajach rozwiniętego kapitalizmu.

Chociaż związek położenia w strukturze społecznej ze stresem nie jest tak silny, jak w przypadku samorealizacyjnego wymiaru osobowości, jest on widoczny i o dużej doniosłości teoretycznej. W krajach kapitalistycznych grupy upośledzone są zestresowane, ale też poddawane pewnej presji ideologicznej, która powoduje, iż ów stres nie prowadzi do agresji. Wydaje się, iż rozwój kapitalizmu w Polsce pozbawiony jest tej presji ideologicznej. Tym tłumaczyłbym część protestów w Polsce.

Wpływ cech osobowości na położenie w strukturze społecznej

Analiza zarówno *stanu* struktury społecznej w nowym systemie polityczno-ekonomicznym oraz jej *zmian* w okresie transformacji wymaga studiowania karier życiowych. Koncepcje teoretyczne wypracowane

w ostatnich latach w socjologii światowej sugerują, w jakich kierunkach należy szukać nowych rozwiązań. Są to *kierunki integracji podejścia dynamicznego*. Przez podejście dynamiczne rozumiemy takie, które uwzględnia realne zależności między pozycjami osiąganymi przez jednostki w strukturze społecznej w czasie. Zmiany obejmują procesy kontroli nad przebiegiem pracy i innymi zasobami, w tym dobrami i wartościami. Podejście dynamiczne do karier życiowych koncentruje się wokół pytania – *kto, kiedy i dlaczego osiąga pożądane dobra, w jaki sposób i z jakimi konsekwencjami*. Słowo *dlaczego* odnosi się do wyjaśnień procesu osiągnięcia pożądanych dóbr – w tym osiągnięcia pozycji zawodowej. Owo *dlaczego* może dotyczyć zmiennych psychologicznych.

Kariery zawodowe

Przez karierę rozumiemy określoną w czasie sekwencję kolejno obejmowanych ról zawodowych od chwili wejścia na rynek pracy. Trajektorie pozycji zawodowej są krzywymi wzrostu tychże pozycji zdefiniowanych przez odpowiednie skale. Zbiór indywidualnych trajektorii może być rozważany, w probabilistycznym kontekście, jako realizacja procesu stochastycznego lub za pomocą modeli deterministycznych.

Korzystając z doświadczeń Sørensen (1974;1978) i Tachibanaki (1979), Słomczyński, Krauze i Peradzyński (1988) opracowali model karier zawodowych, w którym wykształcenie jest transformowane w wartości pozycji zawodowej. Podstawowe założenia modelu można przedstawić następująco: w czasie kariery jednostek ich pozycje zawodowe coraz bardziej zbliżają się do takich pozycji, które wyrażają „efektywną wartość” ich wykształcenia. Oznacza to, iż do modelu obok faktycznej pozycji zawodowej wprowadzono pewien konstrukt; jest nim normatywnie określona pozycja zawodowa – taka, jaką jednostka otrzymałaby, gdyby na rynku pracy stosowano wobec wszystkich zatrudnionych zasadę maksymalizacji związku pozycji zawodowej z formalnym wykształceniem.

W swoich analizach zdefiniowaliśmy status merytokratyczny jako pozycję zawodową, której jednostki z danym poziomem wykształcenia mogłyby racjonalnie oczekiwać w sytuacji czystej alokacji merytokratycznej. W tym sensie status merytokratyczny wyraża „efektywną wartość” wykształcenia na rynku pracy. Można zbadać, jak w trakcie kariery zawodowej zachowuje się różnica pomiędzy pozycją faktyczną a pozycją wyznaczaną przez alokację merytokratyczną.

Na podstawie wielu analiz empirycznych wiadomo, że w każdej kohorcie – w grupie wchodzącej w tym czasie na rynek pracy – znaczna część osób podwyższa swoje wykształcenie w trakcie pracy. Biorąc pod

uwagę względne wartości wariancji, zmiany w dystrybucji wykształcenia są większe niż zmiany w dystrybucji pozycji zawodowych. W konsekwencji w danej kohorcie wartość statusu merytokratycznego dla danego poziomu wykształcenia maleje w funkcji czasu. W przypadku wyższego wykształcenia, w szczególności tempo dewaluacji tego wykształcenia jest na ogół mniejsze niż tempo dewaluacji wykształcenia podstawowego czy średniego.

Tego rodzaju model został użyty do opisu karier zawodowych w czasach realnego socjalizmu. Wówczas biurokratyczne nakazy decydowały o tym, jakie pozycje zawodowe mogą być obejmowane przez ludzi o określonym wykształceniu (Słomczyński, Krauze i Peradzyński, 1988). Okazało się, że w procesie osiągania pozycji zawodowej ważny był nie tylko poziom wykształcenia, ale i jego przyrost – szczególnie jeśli przekraczał on pewien próg dewaluacji wykształcenia w czasie. Oczywiście jest, iż w okresie transformacji kariery zawodowe ulegają znacznym wpływom czynników makrostrukturalnych, ale też mikrostrukturalnych. Szczególnie interesujące wydaje się badanie wpływu zmiennych psychologicznych.

Pierwszą pracą dotyczącą wpływu *elastyczności intelektualnej* na osiąganą pozycję zawodową były analizy wykonane przez Słomczyńskiego i Macha, opublikowane w „Polish Sociological Review” (1996). Elastyczność intelektualna była mierzona za pomocą testów werbalnych i niewerbalnych³. Ogólnie rzecz biorąc, elastyczność intelektualna odpowiada temu aspektowi inteligencji jednostki, który odzwierciedla umiejętność zmian strategii zachowań, gdy zmieniają się bodźce⁴.

W naszych analizach pozycja zawodowa badanego – mierzona na skali statusu społeczno-ekonomicznego – wyrażona została jako liniowa funkcja pozycji zawodowej jego ojca, elastyczności intelektualnej i wykształcenia. Oto wyniki równań regresji w postaci standardowej dla prób mężczyzn z roku 1978 i początków lat dziewięćdziesiątych:

$$\text{Rok 1978} \quad Y = 0.017C + 0.117E + 0.667W$$

$$\text{Rok 1992/93 – próba starsza} \quad Y = -0.053C + 0.156E + 0.499W$$

$$\text{Rok 1992/93 – próba młodsza} \quad Y = -0.003C + 0.204E + 0.368W$$

gdzie Y – pozycja zawodowa badanego, C – pozycja zawodowa ojca, E – elastyczność intelektualna badanego, W – wykształcenie badanego.

³ Oryginalnie używano siedmiu wskaźników elastyczności intelektualnej: (1) estymacja poziomu inteligencji według testu Goodenougha, (2) ocena rysunku postaci według skali Witkina, (3) wynik testu dopasowywania figur, (4) ocena poziomu inteligencji dokonana przez ankietę, (5) częstość odpowiedzi potakujących w zestawie testów psychologicznych, (6) ocena argumentów „za” i „przeciw” w odpowiedzi na pytanie dotyczące dopuszczalności reklam w telewizji, (7) ocena adekwatności odpowiedzi na pytanie o lokalizację punktu sprzedaży (por. Słomczyński, Janicka, Mach i Zaborowski 1996a: 107–114).

⁴ Przegląd różnych definicji inteligencji można znaleźć w pracy Firkowskiej-Mankiewicz (1993) i Strelaua (1987).

W obu próbach z lat 1992/93 dziedziczenie pozycji zawodowej jest nieistotne statystycznie. Wszakże wzrosła rola elastyczności intelektualnej – szczególnie wśród młodszych. Ten wzrost znaczenia elastyczności intelektualnej odbył się niejako kosztem wpływu wykształcenia. Zmalał on wyraźnie.

W kontekście porównań międzynarodowych należy stwierdzić, że obecnie wpływ wykształcenia na pozycję zawodową w młodszej kohorcie jest niższy niż w Stanach Zjednoczonych, a podobny do tego, jaki występuje w Wielkiej Brytanii. Wszakże wpływ zdolności intelektualnych wydaje się wyższy w Polsce niż w tych dwóch krajach Zachodu. Wpływ inteligencji rośnie w warunkach radykalnej zmiany społecznej.

Studia nad karierami życiowymi a zmienne psychologiczne

Do tej pory nie ma prac, które wszechstronnie dokonałyby identyfikacji i lokalizacji zwycięzców i przegranych w strukturze społecznej. Kategoria zwycięzców i przegranych – *winner and losers* – jest już wprowadzona do języka socjologicznego w analizach transformacji polityczno-ekonomicznej. W badaniach panelowych, w których respondenci udzielali wywiadu w 1988 roku, a później w latach 1993 i 1998 dokonujemy wielu analiz koncentrując się na sukcesie i porażce w wymiarze zawodowym i ekonomicznym. To, co jest szczególnie interesujące, sprowadza się do następującej konstatacji. Te jednostki, które przed początkiem radykalnych przemian były krytycznie nastawione do tamtejszej rzeczywistości lepiej przystosowały się do zmian i zajęły lepszą pozycję w strukturze społecznej niż jednostki wykazujące dużą dozę akceptacji *status quo*. Z kolei ci, którzy popierali rozwiązania rynkowe w 1993 roku – zarówno, gdy chodzi o rynek kapitałowy, rynek pracy i rynek konsumpcyjny – lepiej uplasowali się w strukturze społecznej niż ci, którzy byli przeciwnikami rynku. Wykorzystując różne techniki dynamicznej analizy karier zawodowych staramy się zidentyfikować zwycięzców i przegranych oraz ukazać mechanizmy, które prowadzą do sukcesu lub porażki w okresie transformacji. Część tych mechanizmów ma charakter psychologiczny.

Zakończenie

W jakim stopniu to, co dotąd przedstawiłem, ma się do dyskusji teoretycznych we współczesnej socjologii? Wskażę tu dwa wątki: pierwszy dotyczy tzw. „hipotezy śmierci klas”, drugi – tzw. „hipotezy utrwalonych zdolności”.

W ostatnich latach, w socjologii światowej rozgorzała dyskusja, w jakim stopniu we współczesnych krajach kapitalistycznych istotne pozostaje znaczenie podziałów klasowych (Clark i Lipset, 1991; Clark, Lipset i Rempel, 1993; Hout, Brooks i Manza, 1993; Goldthorpe i Marshall, 1992; Breen i Rottman, 1995; Sørensen, 1991). Pytanie, czy klasy już „umarły”, czy jeszcze żyją odniesiono również do społeczeństw postkomunistycznych. Kumulacja argumentów o śmierci klas została przedstawiona w książce Pakulskiego i Watersa *The Death of Class* (1996).

Ostatnio, Słomczyński i Shabad (1997) przedstawili tę dyskusję i ukazali dane dotyczące ewolucji klas społecznych w Polsce, na Węgrzech i w Czechach. Okazało się, że w tych krajach w okresie od połowy lat siedemdziesiątych do początków lat dziewięćdziesiątych, klasy społeczne stały się czynnikiem, który bardziej różnicuje poziom zdobytego wykształcenia, złożoność wykonywanych ról zawodowych i ich społeczno-ekonomiczny status czy wysokość zarobków z pracy, czy – ogólniej – indywidualnych dochodów. Nic też nie wskazuje na to, aby znaczenie klas społecznych w determinowaniu zmiennych charakteryzujących postawy i zachowania polityczne.

Takie klasy społeczne, jak właściciele, samodzielni, kadry kierownicze, bezpośredni kontrolerzy pracy, eksperci, pracownicy biurowi, robotnicy oraz rolnicy istotnie – w statystycznym sensie – różnią się między sobą pod względem cech osobowości. Ponadto, klasy społeczne różnią się pod względem psychologicznych korelatów cech osobowości w postaci zróżnicowanego poparcia dla przemian systemowych. Właściciele, samodzielni, kadry kierownicze i eksperci nie tylko charakteryzują się otwartością mentalną, ale i popierają dokonujące się przemiany. Reszta, a szczególnie robotnicy charakteryzują się dyskomfortem psychicznym i wykazują awersję wobec dokonującej się transformacji systemu politycznego i ekonomicznego. Ogólnie, wyniki badań dotyczące wpływu położenia klasowego na funkcjonowanie psychologiczne jednostek prowadzi do zdecydowanej negacji tezy o śmierci klas.

Drugi wątek teoretyczny, który chcę tu zaznaczyć, zwykle bulwersuje socjologów. Książka Herrnsteina i Murraya (1994) *The Bell Curve* narobiła w naukach społecznych sporo zamieszania. Herrnstein i Murray zaatakowali socjologów w następujący sposób: socjologowie unikają zajmowania się inteligencją (IQ), chociaż ta zmienna jest zdecydowanie ważniejsza dla osiągnięć życiowych jednostek niż wszystko inne, co wprowadzają do wyjaśnień socjologowie. Chociaż książka *The Bell Curve* została mocno skrytykowana ze względu na swe niedoskonałości metodologiczne, problem wpływu inteligencji na osiągnięcia życiowe

jednostek pozostaje otwarty. Można argumentować, że szczególnie w okresie przemian wpływ zmiennych psychologicznych – w tym inteligencji – nasila się, gdyż wówczas jednostki muszą kontrolować więcej źródeł niepewności, a inteligentniejsze jednostki będą robiły to sprawniej. Jeżeli tak, to czy powodzenie w adaptacji do nowych warunków jest ściśle wyznaczone przez biologicznie dziedziczną inteligencję?

Na poziomie indywidualnym zmiana wartości fundamentalnych zmiennych psychologicznych, jaka następuje w czasie – w ciągu 10 lub 15 lat – jest względnie ograniczona. W naszych empirycznych studiach w Polsce uwzględniliśmy również badanie próby panelowej: osoby, które zostały poddane testom psychologicznym w 1978 roku zostały powtórnie zbadane w 1993. Korelacja między skalami elastyczności intelektualnej w 1978 roku i 1993 roku wśród mężczyzn wyniosła 0,75. Ogólnie jest więc tak, że ci, co byli bardziej elastyczni intelektualnie przed zmianą społeczną, pozostają nimi w trakcie tej zmiany, a ci, co byli mniej elastyczni, także są nimi nadal. Związek ten jest jednak ograniczony, gdyż w terminach wspólnej wariancji obie zmienne mają jej tylko nieco więcej niż 50 procent.

Słomczyński i Mach (1996), obok inteligencji wzięli pod uwagę czynnik motywacyjny: wartości dotyczące samosterowności. Niewątpliwie, nawet gdy wykształcenie jest kontrolowane, intelektualna elastyczność i wartości samorealizacyjne odgrywają ważną rolę w karierach edukacyjnych. Inteligencja wszakże oddziałuje nie tylko na wykształcenie, ale i na późniejszy status zawodowy. W grupie osób o danym poziomie wykształcenia osoby bardziej inteligentne zajmują wyższe pozycje zawodowe niż osoby mniej inteligentne. Na ważną rolę IQ w kształtowaniu indywidualnych karier zawodowych, niezależnie od wykształcenia, wyraźnie wskazują również badania Anny Firkowskiej-Mankiewicz (1999). Badania tego rodzaju należy kontynuować.

Literatura

- Allport, Gordon. 1968. *The historical background of modern social psychology*. [W:] *Handbook of Social Psychology*, pod red. G. Lindzey'a and E. Aronsona. New York: Random House.
- Blau, Peter i Otis Dudley Duncan. 1967. *The American Occupational Structure*. New York: Wiley.
- Breen, Richard i D. Rottman. 1995. *Class analysis and class theory*. „Sociology” 29: 543–573.

- Clark, Terry N. i Seymour M. Lipset. 1991. *Are social classes dying?* „International Sociology” 6 (3): 397–410.
- Clark, Terry N., Seymour M. Lipset i Michael Rempel. 1993. *The declining political significance of social class.* „International Sociology” 8 (2) : 293–316.
- Firkowska-Mankiewicz, Anna. 1993. *Spór o inteligencję człowieka.* Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk.
- Firkowska-Mankiewicz, Anna. 1999. *Zdolnym być ... Kariery i sukces życiowy warszawskich trzydziestolatków.* Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Goldthorpe, John H. i Gordon Marshall. 1992. *The promising future of class analysis: Response to recent critiques.* „Sociology” 26 (2): 381–400.
- Hamilton, Richard. 1997. *The Social Misconstruction of Reality.* New Haven: Yale University Press.
- House, James. 1981. Social structure and personality. [W:] *Social Psychology: Sociological Perspective*, pod red. Morrisa Rosenberga i Ralpa Turnera. New York: Basic Books.
- Hout, Michael C., Clem Brooks i Jeff Manza. 1993. *The persistence of classes in post-industrial societies.* „International Sociology” 8 (2): 259–277.
- Janicka, Krystyna, Jadwiga Koralewicz-Zębik i Kazimierz M. Słomczyński. 1977. *Wymiary sytuacji pracy i ich psychologiczne konsekwencje*, s. 37–63. W: *Projekty badawcze*, pod red. Włodzimierza Wesółowskiego i Edmunda Wnuk-Lipińskiego. Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk.
- Kohn, Melvin L. 1969. *Class and Conformity: A Study of Values.* Homewood, IL.: Dorsey Press
- Kohn, Melvin L. 1993. *Doing social research under conditions of radical social change: The Biography of an ongoing research project.* „Social Psychology Quarterly” 56 (1): 4-20.
- Kohn, Melvin L. i Carmi Schooler (przy współpracy J. Miller, K. A. Miller, C. Schoenbach i Ronald Schoenberg). 1983. *Work and Personality: An Inquiry into the Impact of Social Stratification.* Norwood, NJ.: Ablex.
- Kohn, Melvin L. i Kazimierz M. Słomczyński (przy współpracy Carrie Schoenbach). 1990 i 1993. *Social Structure and Self-Direction: A Comparative Analysis of the United States and Poland.* Oxford: Blackwell.
- Kohn, Melvin L., Kazimierz M. Słomczyński, Krystyna Janicka, Bogdan W. Mach i Wojciech Zaborowski. 1992. *Social structure and personality under conditions of social change: A Theoretical approach and research strategy.* „Sisyphus” 2 (VIII): 145–159.

- Kohn, Melvin L., Kazimierz M. Słomczyński, Krystyna Janicka, Valery Khmielko, Bogdan W. Mach, Vladimir Paniotto, Wojciech Zaborowski, Roberto Gutierrez i Cory Heyman. 1997. *Social structure and personality under radical social change: A comparative analysis of Poland and Ukraine*. „American Sociological Review” 62 (3) 614–638.
- Lenski, Gerhard. 1966. *Power and Privilege*. New York: McGraw-Hill.
- Pakulski, Jan i Cami Waters. 1966. *The Death of Class*. Beverly Hill, CA.: Sage.
- Reykowski, Janusz. 1992. *Kolektywizm i indywidualizm jako kategorie opisu zmian społecznych i mentalności*. „Przegląd Psychologiczny” 25 (2): 147–171.
- Schooler, Carmi. 1987. *Cognitive effects of complex environments during the life span: A review and theory*. W: *Cognitive Functioning and Social Structure*, pod red. K. W. Schaie i C. Schooler. Hillsdale, NJ.: Earlbaum.
- Słomczyński 1972. *Zróżnicowanie społeczno-zawodowe i jego korelaty*. Wrocław: Ossolineum.
- Słomczyński 1981. *Pozycja zawodowa i jej związki z wykształceniem*. Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk.
- Słomczyński, Kazimierz M., Krystyna Janicka, Bogdan W. Mach i Wojciech Zaborowski. 1995. *Funkcjonalna ekwiwalentność pomiaru w międzynarodowych badaniach porównawczych*. „Studia Socjologiczne” 138–139 (3–4): 69–86.
- Słomczyński, Kazimierz M., Krystyna Janicka, Bogdan W. Mach i Wojciech Zaborowski. 1996a. *Osobowość a struktura społeczna: Funkcjonowanie jednostki w warunkach zmiany społecznej*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Słomczyński, Kazimierz M., Krystyna Janicka, Bogdan W. Mach i Wojciech Zaborowski. 1996b. *Struktura społeczna a cechy osobowości: Badania w latach 1978 i 1992*. „Studia Socjologiczne” 142 (3) 25–58.
- Słomczyński, Kazimierz M., Krystyna Janicka, Bogdan W. Mach i Wojciech Zaborowski. 1999. *Mental Adjustment to the Post-Communist System in Poland*. Warszawa: IFiS Publishers.
- Słomczyński, Kazimierz M. i Bogdan W. Mach. 1996. *The impact of psychological resources on status attainment: Poland, 1978–1980 and 1992–1993*. „Polish Sociological Review” 116 (4): 337–352.
- Słomczyński, Kazimierz M., Tadeusz Krauze i Zbigniew Peradzyński. 1988. *The dynamics of status trajectory*. „European Sociological Review” 6 (1): 47–64.
- Kazimierz M. Słomczyński i Goldie Shabad. 1997. *Systemic transformation and the salience of class structure in East Central Europe*. „East European Politics and Societies” 11 (1): 155–189.

- Słomczyński, Kazimierz M., Wojciech Zaborowski, Bogdan W. Mach i Krystyna Janicka. 1996. *Psychospołeczne mechanizmy aprobaty i dezaprobaty zmian systemowych*. „Przegląd Socjologiczny” 45 (1): 245–260.
- Sørensen, Aage. 1974. *A model for occupational careers*. „American Journal of Sociology” 80: 44–57
- Sørensen, Aage. 1978. *Casual analysis of cross – sectional and overtime data*. [W:] *Social Mobility in Comparative Perspective*, pod red. Włodzimierza Wesołowskiego, Kazimierza M. Słomczyńskiego i Bogdana W. Macha. Wrocław: Ossolineum.
- Sørensen, Aage. 1991. *On the usefulness of class analysis in research on social mobility and socioeconomic inequality*. „Acta Sociologica” 34 (1): 71–87.
- Strelau, Jan. 1987. *O inteligencji człowieka*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Tachibanaki, Toshi. 1977. *Models for educational and occupational achievement over time*. „Sociology of Education”: 52(1): 156–162.

Instytut Socjologii UW
14 marca 2000

O Laureacie

Kazimierz M. Słomczyński urodził się w 1943 roku w Warszawie. Maturę uzyskał w Liceum im. Mikołaja Kopernika w Łodzi. W 1965 roku ukończył socjologię na Uniwersytecie Łódzkim i tam rozpoczął drogę naukową. W 1969 roku przeniósł się do Instytutu Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, tam uzyskał doktorat (1971) i habilitację (1981). Będąc związany z UW odbywał staże zagraniczne. Przebywał na Uniwersytecie Columbia (1972–73) i na uniwersytetach w Tokio i Osace (1985–86), a w latach 1979–84 pracował w National Institute of Mental Health w Bethesda, USA Wykładał w różnych krajach świata, także w Chinach. Od 1989 roku jest profesorem socjologii na Uniwersytecie Stanu Ohio w Columbus, a od 1992 roku łączy tę pracę z kierowaniem Zespołem Porównawczych Analiz Nierówności Społecznych w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN. W roku 1995 otrzymał tytuł profesora.

K.M. Słomczyński zajmuje się problematyką nierówności społecznych, badaniami porównawczymi i metodologią nauk społecznych. Jako uczeń Włodzimierza Wesołowskiego od wielu lat bada zmiany w strukturze społecznej w Polsce, a szczególnie zmiany w rozmiarach rozbieżności czynników statusu. Razem z Tadeuszem Krauze opracował formalny model alokacji merytokratycznej oraz metodę oddzielania ruchliwości strukturalnej od wymiennej. Pracując z Melvinem Kohnem przedstawił mechanizm, który powoduje, że członkowie uprzywilejowanych klas społecznych mają większe poczucie kontroli nad własnym losem i odczuwają mniejszy dyskomfort psychiczny. Prowadzone badania porównawcze skierowały go ku problemom metodologicznym dotyczącym trzech istotnych elementów badań społecznych: zmiennych, jednostek obserwacji i czasu. Zagadnieniami ekwiwalentności pomiarowej, obiektywnej i procesualnej zajmuje się w związku z badaniami przemian w Europie Środkowowschodniej.

Jego najważniejsze książki to: *Zróżnicowanie społeczne i jego korelaty* (1972), *Skale zawodów* (z G. Kacprowicz, 1978), *Pozycja zawodowa a wykształcenie* (1981), *Social Structure and Mobility: Poland, Japan, and the United States* (1989), *Social Structure and Self-direction* (z M.L. Kohnem, 1990, 1993), *Badania struktury społecznej w Łodzi* (z K. Janicką i W. Wesołowskim, 1994), *Mental Adjustment to the Post-communist System in Poland* (z K. Janicką, B. W. Machem i W.

Zaborowskim, 1996, 1999), Ostatnio wydał książkę zbiorową *Social Patterns of Being Political: The Initial Phase of the Post-communist Transition in Poland* (2000). Jest autorem i współautorem licznych artykułów w czołowych czasopismach zagranicznych i polskich. Napisał kilka haseł do „Encyklopedii Socjologii”.

Jest laureatem Nagrody im. Stanisława Ossowskiego (1975) oraz, z zespołem, Nagrody Państwowej II stopnia (1974).

Wraz z żoną Jerzyną, jako Jocelyn i Kester Brent, pisują powieści kryminalne i sztuki telewizyjne.

Spis rzeczy

Nagroda im. Stefana Nowaka [5]

Decyzja Jury [7]

Kazimierz M. Słomczyński, *Pozycja społeczna a cechy osobowości:
o wzajemnych relacjach w okresie transformacji systemowej* [9]

O Laureacie [31]

ISBN 83-87632-66-X

<http://rcin.org.pl>